

A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből*

1. A finnugor alapnyelv szavai fonetikai alkatuk szerint két csoportra oszlottak: kétszótagos nomen-verbumokra és egyszótagos névmásokra (vö. BUDENZ, UA. 6, SZINNYEI, FgrSprw.² 53; LAKÓ: NyK. XLVIII, 435; E. ITKONEN: Vir. 1957:12).

A szavak kisebb része magánhangzóval, nagyobb része mássalhangzóval kezdődött, de mindig csak egy mássalhangzóval. Az indoeurópai nyelvekben gyakori szókezdő mássalhangzó csoportok ismeretlenek voltak a finnugor alapnyelvben. Az első szótag magánhangzója lehetett hosszú vagy rövid¹ (vö. ITKONEN i. h.), ezután következhetett egy vagy két mássalhangzó, de kettő csak akkor, ha az első szótag magánhangzója rövid volt. A kéttagú szavak rövid magánhangzóra végződtek. Ezt a fonetikai ritmikus rendszert a leg-tökéletesebben a finn nyelv őrizte meg. Ezért mutatom be a különféle típusokat finn szavakon. A fonetikai típusokat jelképesen a következőképpen ábrázolhatjuk (v = rövid magánhangzó, — = hosszú magánhangzó, x = mássalhangzó):

1. v x v	<i>ala</i>	'fölszín, terület'	5. v x x v	<i>orpo</i>	'árva'
2. — x v	<i>uusi</i>	'új'	6. x v x x v	<i>järvi</i>	'tó'
3. x v x v	<i>kala</i>	'hal'	7. x —	<i>puu</i>	'fa'
4. x — x v	<i>liemi</i>	'leves'	8. x v	<i>mi(kä)</i>	'mi?'

Meg kell jegyeznünk, hogy a 7. típus nagyon ritka. Igaz, hogy a mai finnben számos egytagú szó van, mint *luu* 'csont', *kuu* 'hold', *pää* 'fej', *syö* 'eszik', *juo* 'iszik', *vie* 'visz', *luo* 'alkot, teremt', *lyö* 'üt' stb., de a rokonnyelvek, különösen a lapp tanúsága szerint, e szavak eredetileg kéttagúak voltak (vö. WIKLUND: MSFOu. X, 309—19 és HAKULINEN, SKRK. 33).

Az eredetileg kéttagú szavak mellett találunk elég csekély számban olyanokat is, amelyek már a finnugor alapnyelvben háromtagúak lehettek, így pl. fi. *hiiri* ~ m. *egér* stb. < fgr. **šünjürä*, md. *numolo* ~ m. *nyúl* stb. < fgr. **šmsls*. Számuk olyan jelentéktelen, hogy a harmadik szótagban korai képzőt gyaníthatunk. Hosszabb szavak természetesen minden finnugor nyelvben keletkeztek ragozás, képzés és összetétel útján.

2. Minden nyelv életében jól ismert jelenség a szavak hangtestének kopása. Kényelmes vagy hanyag beszédben egy-egy szó magán-, illetve mássalhangzójának az artikulációja a minimumra csökkenhet, sőt a hang nyomta-

* A VIII. nemzetközi nyelvész kongresszuson Oslóban, 1957. aug. 9-én elhangzott előadás.

¹ STEINITZ (FgrVok. 11) szerint teljes és redukált.

lanul el is tűnhet. Ilyen kopás megtörténhetik szó kezdetén, belsejében vagy végén is. Például a szókezdő fgr. *s- és *š- eltűnt a magyarban (talán *h*-n keresztül), vö. komi *sen* ~ m. *in*; komi *šir* ~ m. *eger*. Magánhangzóközi helyzetben az -*ŋ*- és a -*ɣ*- több finnugor nyelvben eltűnt, mint fi. *pää* 'fej' < **päŋä* (**päŋe*); *jää* 'jég' < **jäŋä* (**jäŋe*); m. *sír* (fn.) < *šiyir*. Jelen vázlatomban azonban csak a tövégi magánhangzók lekopásával foglalkozom.

A szótövek kopási folyamata nem ismeretlen fogalom az indoeurópai nyelvekben sem. Könnyen találhatunk a román nyelvekben ilyen példákat, mint lat. *passum* > *passu* (vö. olasz *passo*) > fr. *pas* (olvasd: ófr. *pas*, mai fr. *pa*). Eredetileg a szó végén mássalhangzó állt. A kései latinban és az olaszban az -*m* elnémulása után a szó előbb magánhangzóra, majd a magánhangzó teljes redukciója után ismét mássalhangzóra végződött; ezt az állapotot jelzi az írásmód. A modern franciában, miután a szóvégi mássalhangzó elnémult, a szó ismét magánhangzóra végződik. Ugyanez a jelenség elég közönséges a finnugor nyelvekben, mint pl. fi. *sata* ~ m. *száz* ~ zürj. *šo*.

3. Különösen a tövégi rövid magánhangzók mentek keresztül nagyarányú kopási folyamaton. Legjobban megőrződtek a finn és a lapp nyelvben.

a) Bár a finn irodalmi nyelvben a tövégi magánhangzók legtöbbször érintetlenül maradnak, az ún. „loppuheitto”, vagyis a szóban forgó magánhangzók gyengülése, majd teljes elnémulása nem ismeretlen a finn nyelvjárásokban. A három- vagy többtagú szavakban ez a jelenség egészen közönséges az irodalmi nyelvben is: *hapan* 'savanyú' < **šappama*, *kolmas* 'harmadik' < **kolmansi* < **kolmanti* < **kolmante* (SKRK. 30, 36).

A finn nyelv közeli rokonában, az észttben, a tövégi rövid magánhangzó akkor enyészett el, ha az első szótag magánhangzója hosszú volt, vagy ha az első szótag rövid magánhangzóját két mássalhangzó követte (vagyis a 2., 4., 5. és 6. típusban): fi. *uusi* ~ észtt *uus*, fi. *liemi* ~ észtt *leem*, fi. *orpo* ~ észtt *orb*, fi. *järvi* ~ észtt *järv*. A magánhangzó megmaradt az 1. és 3. típusban: fi. *ala* ~ észtt *ala*, fi. *kala* ~ észtt *kala*. A lekopás az észttben tehát nem a magánhangzó hangszínétől függött, hanem ritmikus okoktól. A tövégi magánhangzók lekopása SAARESTE szerint („Eesti keel” 1933. Äratrükk „Eesti Entsüklopediast” 8) a XIII. sz. előtt bekövetkezett.

b) A lappban általában megmarad a tövégi magánhangzó, bár ebben a tekintetben természetesen mutatkoznak különbségek az egyes nyelvjárások között.

c) A volgai finnugor nyelvekben is észlelhetünk kopási folyamatokat, de ezek korántsem általánosak. Az egyes nyelvjárásokban nagy változatosságot találunk. PAASONEN (MSFOu. XXII, 104) és BEKE (CserNytan 64—5) megemlíti ugyan a jelenséget, de nem mennek bele a részletekbe. RAVILA (FUF. XX, 85 kk.) kutatásai annyit kétségtelenül tisztáztak, hogy a finn-volgai alapszótag szóvégi *-*e* hangja a mordvinban általában (de két mássalhangzó után nem mindig) lekopott, pl. *nal* 'nyíl', *od* 'új, fiatal', *soks* 'sítal' stb. A finn-volgai szóvégi *-*a* azonban néhol megmaradt, pl. erzä *šado* ~ moksa *šadä* 'száz', erzä *kalmö* ~ moksa *kalmä* 'sír (fn.)' stb., másutt lekopott, mint *kal* 'hal', moksa *sal* 'só', *vaz* 'borjú', moksa *numäl* 'nyúl'. Ahol a lekopás megtörtént, ott az csak egy mássalhangzó után vagy harmadik szótagban következett be. RAVILA (i. h.) ezt a lekopást analogikusnak (a már említett *-*e* tövűekkel való keveredés következményének) magyarázza. Az *-*a* és *-*e* tövű szavak ugyanis a ragozott alakok jelentős részében a tövégi magánhangzók módosulása után egybeestek, és így az egyik paradigmából a másikba való átesedés könnyen megtörténhetett.

Hasonló a helyzet a mariban is (vö. ITKONEN: Vir. 1945: 163 kk. és FUF. XXIX, 232—3, 294—9). Azokban a szavakban, amelyek az ősfinn *-a végűeknek felelnek meg, a szóvégi magánhangzó redukált alakban ugyan, de rendszerint megmarad, az ősfinn *-e végűek megfelelőiben azonban általában lekopik. A lekopást nemcsak a szóvégi magánhangzó minősége szabályozza, hanem az is, hogy előtte egy rövid mássalhangzó áll-e, vagy pedig két mássalhangzó, ill. gemináta. Az ősfinn *-a végűek megfelelői: *mānā*, *mūnā* 'tojás' (~ fi. *muna*); *kūdō* 'ház' (~ fi. *kota*); *parmā*, *pormā* 'bögöly' (~ fi. *paarma*, *parma*) stb., ezzel szemben *jal*, *jol* 'láb' (~ fi. *jalka*); *kol* 'hal' (~ fi. *kala*). Az ősfinn *-e végűek megfelelői: *kātš*, *kūtš* 'köröm' (~ fi. *kynsi*, *kynte*-); *βats*, *βitš* 'öt' (~ fi. *viisi*, *viite*-) stb. Mássalhangzócsoporthoz utána azonban az utóbbiakban is maradhat redukált magánhangzó: *ongō* 'kampó' (~ fi. *onki*, *onke*-); *βurdō* 'nyél' (~ fi. *varsi*, *varte*-) stb. Mindkét volgai finnugor nyelvben tehát a hangszín a hangtani helyzettel kombinálva dönti el a szóvégi magánhangzó megmaradását, illetőleg lekopását. Mivel a két hatás nem egysíkú, átmeneti formák lehetségesek.

d) A permi nyelvekben a tővégi magánhangzó lekopása általában megtörtént. Az esetek nagy többségében a magánhangzó hangszíne döntötte el a megmaradást vagy lekopást. A tővégi -a megmaradt, a többi magánhangzó általában eltűnt (LAKÓ: NyK. XLIX, 163).

e) Az obi-ugor nyelvek közül a lekopási folyamat a chantiban sokkal nagyobb mértékben ment végbe, mint a manysiban. A lekopás korát nem tudjuk ugyan pontosan megállapítani, de a chanti megelőzte a manysit. Ezt a megállapítást támogatja egyrészt az a tény, hogy a legrégebb nyelvemlékekből sem ismerünk olyan chanti nyelvjárást, amely a tővégi magánhangzókat megtartotta volna, másrészt a magánhangzóra végződő tatár és orosz jövevényszavak általában megtartották tővégi magánhangzójukat, tehát olyan korban kerültek át a chantiba, mikor az említett lekopási folyamat már befejeződött.

A manysiban a helyzet nyelvjárások szerint változik. Az északi és a déli nyelvjárásokban még megvan a tővégi magánhangzók nyoma különösen egyes nehezebben kiejthető szóvégi mássalhangzócsoporthoz utána, mint T. *kapš*:² ~ Szo. *χəpsi* (de AK. *χəpš* ~ V. *kapš*) 'Lunge'; T. *mēntši* ~ Szo. *mānši* (de K. *moanš*), 'Wogule'; T. *pūχni* ~ É. *pukni* (de K. *pöχni*, Ny. *pūχni*) 'Nabel'; Szo. *poŋna* (de P. *peŋn*) 'Baumstamm'; T. *palta*, FL. *pōlta* (de K. *pōlt*) 'Birkhuhn'; É. *pitmi* (K. *pətəm*, Ny. *pitəm*) 'Lippe'; É. *sāŋki* (de FK. *sōaŋk* és P., KL. *soāŋk*) 'schwarze Entenart'; T. *nōlme* ~ É. *nulmi* (de K. — Ny. *noləm*, *nuləm*, *nuləm*, 'Wunde'; T. *āri* ~ Szo. *āri* (de K. *öär*) 'Lattenwehr'; T. *tšentši* ~ É. *šanši* (de AK. *sānš*, P. *šenkš*) 'Sperling' stb.

A manysi nyelvben végbement lekopás korát illetőleg támpontot szolgáltat egy XVIII. századi szójegyzék (P. S. PALLAS, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*, Petropoli 1786—9), amelyben érdekes adatokat találunk a ma már kihalt délnyugati, csuszovajai nyelvjárásból. Ott ugyanis a szójegyzék tanúsága szerint ekkor még hangzottak a tővégi magánhangzók, pl. *Иша* 'сестра', *Атма* 'волос', *Нелма* 'язык', *Кāга* 'рука', *Шума* 'сердце' stb. (KÁLMÁN: UAJb. XXVIII, 266). A jövevényszavak meggyökeresedésük után ugyanúgy viselkednek, mint az eredeti szavak. Ezért a jövevényszavak

² A nyelvi adatokat STEINITZ (WogVok.) egyszerűsített átírásában közlöm. Az ott található szómutatók alapján a szavak könnyen visszakereshetők.

tővégi magánhangzói is elsorvadnak, ha az átvétel idején ez a folyamat még nem fejeződött be. Ezt a jelenséget számos tatár és orosz jövevényszón lehet észlelni. Ez azt bizonyítja, hogy átvételük korában, tehát a XVII—XVIII. században a lekopás még nem fejeződött be. Már említettem, hogy a chantiba átvett megfelelő tatár és orosz eredetű szavakban a tővégi magánhangzó megmaradt, tehát a sorvadási folyamat a chantiban már korábban befejeződött. Vö. pl. msi P., V. *p̄š* 'Mann der Frauenschwester', chti C. *p̄āū*, Kr. *p̄āū* 'ua' < tat. *baca*, *baža*, *pača* stb. (KANN. Tat. 162); msi T. *s̄la*, AK. *s̄la*, KK. *soa*, FK. *sul* P., V. *sua*, AL., KL. *sul*, FL. *sul* 'Hafer', chti KARJ. Koš. *šcto*, Vj. *s̄la* 'ua.' < tat. *sua*, *sulu* stb. (uo. 168); msi DV. *išlāp*, ÉV. *išlāp* 'Hut', chti DN. *šlā p̄g* 'ua.' < or. *шляпа*. Az újabb orosz jövevényszavak természetesen a manysiban is megtartják a tővégi magánhangzót.

f) A magyarban a tővégi rövid magánhangzók az i. u. V. sz. előtt fölső nyelvallásúakká, zártabbakká váltak, tehát a szóvégén csak *-i*, *-u*, *-ü* (esetleg *-i*) állhatott. Ezek a magánhangzók redukálódtak, majd eltűntek a X—XIII. sz. folyamán. Az V—IX. századi török jövevényszavak közül az *-u*, *-ü*, *-i*-re végződők részt vettek ebben a fejlődésben, pl. tör. *žinžü* > m. *gyöngy*; tör. *šari* > m. *sár*; tör. **kudu* > m. *kút*. Mindazon szavak azonban, amelyek a törökben *-a*, *-e*-re végződtek, megtartották tővégi magánhangzójukat, mint a tör. *alma* > m. *alma*, tör. *käčkä* > m. *kecske* stb. Az első magyar nyelvemlékek jelölik is a tővégi magánhangzót, mint a TA. *utu*, *hodu* stb. Azt is megállapíthatjuk, hogy Anonymusnál olyan szavak is kapnak tővégi magánhangzót, amelyek az átadó nyelvben mássalhangzóra végződtek, pl. a tör. *taš* > An. *tosu*; ném. *Etzilburg* > An. *ecilburgu* (BÁRCZI, Hangtört. 12—8).³

4. A tővégi magánhangzó lekopása a szó hangtestében is okozhat változásokat. Így pl. az észtben lekopása előtt a tővégi *-i* palatizálta megelőző mássalhangzót: fi. *onni* ~ é. *önn* 'szerencse, boldogság'.

A magyarban a szóvégi magánhangzó elsorvadása megnyújthatta a tőszótag magánhangzóját: **kezü* > *kéz*, *utu* > *út*, **vizü* > *víz* stb. A képzett és a ragozott alakokban, amelyekben megmaradt a teljes, magánhangzóra végződő tő, megőrződött az eredeti rövid magánhangzó az előző szótagban, és így paradigmaticus magánhangzóváltakozások jöttek létre: *kéz* ~ *kezem*, *nyél* ~ *nyelet*, *út* ~ *utak*, *víz* ~ *vizes*.

5. A finnugor tővégi magánhangzók történetének e rendkívül rövid vázlatából is a következő tanulságokat vonhatjuk le:

1. A finnugor alapnyelvben a szavak általában rövid magánhangzóra végződtek.

2. E nyelvek külön életében nagyon különböző időben és mértékben megindult e tővégi magánhangzók lekopása, majd teljes eltűnése.

3. Ez a folyamat nagyon kevésbé érintette a finnt és a lappot, de igen tekintélyes méretet öltött a többi finnugor nyelvben.

4. A lekopásban a ritmikus okok jelentékeny szerepet játszottak. Így a finnben csak a harmadik szótagban tűnt el a tővégi rövid magánhangzó, az észtben a sorvadás csak hosszú magánhangzós vagy zárt szótag után következett be. A tővégi magánhangzó nyílt és rövid magánhangzós szótag után megmaradt. A magyarban ilyenkor is lekopott, de a tő rövid magánhangzója rendszerint megnyúlt.

³ Ugyanez a jelenség a finnben is tapasztalható: *pankki* < *bank*, *professori* < *professor*.

5. A nagyon nyílt és hangzós *-a*, *-ä* általában megmarad a szó végén. Ha el is éri a redukciós folyamat, akkor is előbb zártabbá válik vagy labializálódik, és így elveszti hangzósságának egy részét.

6. A tővégi magánhangzók lekopása, amely legalábbis szórványosan minden finnugor nyelvben előfordul, megerősíti azt a tételt (vö. pl. E. ITKONEN: NyK. LVI, 3—12), hogy a finnugor alapnyelvben a hangsúly mindig az első szótagon volt.

KÁLMÁN BÉLA

